

Kad demografska zima zakuca na vrata: Denatalitet i prirodna depopulacija u Bosni i Hercegovini

Mirza Emirhafizović

Sažetak

Sama činjenica da Bosna i Hercegovina već godinama bilježi jednu od najnižih stopa rađanja u svijetu¹ nalaže da se tumačenju ovog fenomena pristupi analitički. Stoga je primarni cilj rada predstaviti dugoročne promjene u nivou nataliteta / fertiliteta u svjetlu njegovih odrednica. Primjenom obiju metoda u analizi fertiliteta – transverzalne i longitudinalne, kvantificirane su intergeneracijske razlike u reproduktivnim normama. Tok demografske tranzicije upućuje na to da je ona imala progresivan karakter, jer je pad fertiliteta nastavljen i nakon što je 70-ih godina prošlog stoljeća dosegnut prag jednostavne reprodukcije stanovništva (nešto više od dvoje djece po ženi). Po ulasku u kasnu podetapu demografske tranzicije uslijedio je trend usporenijeg pada nataliteta u odnosu na prethodni period, koji je trajao do početka 90-ih godina. No, kao posljedica rata (1992–1995), stanovništvo Bosne i Hercegovine isforsirano je uvedeno u posttranzicijsku etapu svog razvoja, budući da nisu postajali odgovarajući socio-ekonomski uvjeti za to. Ulazak u taj stadij razvoja stanovništva, koji

1 U publikaciji pod nazivom “World Fertility Patterns 2015“ Bosna i Hercegovina se našla među deset zemalja svijeta s najnižom totalnom stopom fertiliteta (TFR) – prosjek za petogodišnji period 2010–2015. Osim Bosne i Hercegovine, tu su još četiri evropske (Moldavija, Portugal, Španjolska i Mađarska) i pet azijskih zemalja. Vidjeti: United Nations (2016) World Fertility Patterns 2015 Data Booklet, dostupno na: <http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/fertility/world-fertility-patterns-2015.pdf>, pristupljeno 19. 11. 2018.

karakterizira denatalitet,² starenje, rast stope mortaliteta te kao rezultat toga prirodna depopulacija, označava početak *demografske zime*.

Ključne riječi: natalitet / fertilitet, demografska tranzicija, depopulacija, Bosna i Hercegovina

Uvod

*Demographic Winter: The Decline of the Human Family*³ naslov je poznatog dokumentarnog filma snimljenog 2008. godine u američkoj produkciji.⁴ U njemu sudjeluju istraživači i publicisti, koji, iz uže ili šire perspektive, komentiraju uzroke i mnogobrojne implikacije izmijenjene demografske realnosti. Ona se prvenstveno ogleda u padu fertiliteta ispod praga obnavljanja generacija te u sve intenzivnijem starenju stanovništva. Disparitet među generacijama odrazit će se na odnose u društvu, jer će teret održavanja rastućeg postradnog kontingenta pasti na malobrojnije mlađe generacije.

Pojedini sugovornici (kao što je Gary Becker⁵) akcentirali su višestruke posljedice dezintegracije tradicionalnog modela porodice, posebno u razvijenim zemljama, koju su potaknule strukturne društvene promjene povezane s (post)modernizacijskim procesima. Njihova gledišta u mnogim segmentima podudarna su s konceptom “druge demografske tranzicije”.⁶

2 “(O)padanje rodosti“; u demografiji denatalitet je blisko vezan za depopulaciju te se u užem smislu rabi za oblik depopulacije koji je uvjetovan prirodnim kretanjem stanovništva, poglavi- to smanjenjem broja poroda u stanovništvu...“, (Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja, Emil Heršak (ur.), [Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998], str. 32.)

3 *Demografska zima: propadanje ljudskog roda*
Demograf Philip Longman (autor knjige “Prazna kolijevka: kako opadanje nataliteta prijete svjetskom napretku” [“The Empty Cradle: How Falling Birthrates Threaten World Prosperity”]) primjećuje: “Globalni pad stope rađanja, koji je u toku, najmoćnija je pojedinačna sila koja djeluje na sudbinu nacija i budućnost društva u 21. stoljeću.” (<http://www.theneweconomicreality.com/learn.html>, pristupljeno 10. 11. 2018.)

4 Vidjeti: <https://www.imdb.com/title/tt1954377/>, pristupljeno 15. 11. 2018.

5 Bio je profesor na Univerzitetu u Čikagu. Dobitnik je Nobelove nagrade za ekonomske znanosti 1992. godine. Autor je poznate studije *Rasprave o porodici* [A Treatise on the Family], prvi put objavljene 1981. godine, u kojoj se brak, rađanje, razvod, podjela rada u kućanstvu, prestiž i druga nematerijalna ponašanja analiziraju u okviru kategorija karakterističnih za ekonomsko ponašanje. Vidjeti opširnije: Gary S. Becker, *A Treatise on the Family* (Cambridge and London: Harvard University Press, 1991).

6 Kulturološki pristup objašnjenju veoma niskog fertiliteta zastupljen je u teorijskom konceptu “Druge demografske tranzicije”, čiji su utemeljitelji van de Kaa i Lesthaeghe. Vidjeti npr. Ron Lesthaeghe, “The unfolding story of the second demographic transition“ *Report 10-696* (Population Studies Center, University of Michigan Institute for Social Research), dostupno na: <https://www.psc.isr.umich.edu/pubs/pdf/rr10-696.pdf>, pristupljeno 19. 10. 2018.

Unatoč drugačijem sistemu vrijednosti, konzervativnijem društvenom okruženju, jačini porodičnih veza⁷ i, naglašenom familizmu,⁸ stopa rađanja u Bosni i Hercegovini (BiH) već je godinama niža u odnosu na mnoge visoko razvijene zemlje. Taj svojevrsni demografski paradoks može se razumjeti jedino ukoliko se uzmu u razmatranje dugoročni populacijski procesi u svjetlu kontekstualnih faktora (socio-ekonomskih, političkih, bioloških, psiholoških i ostalih).

Budući da je uslijed rata (1992–1995) isforsirano (prerano) završena demografska tranzicija, bez postojanja adekvatnih socio-ekonomskih pretpostavki za otpočinjanje posljednje etape svojstvene postindustrijskim društvima,⁹ prije se može govoriti o “kvaziposttranziciji” ili “induciranoj posttranziciji”.¹⁰

Metodološke napomene

U demografskoj analizi fertiliteta razlikuju se dva pristupa: transverzalni (periodske mjere) i longitudinalni (kohortne mjere). Transverzalna analiza uključuje standardne mjere fertiliteta (najpoznatija je totalna stopa fertiliteta) koje se izračunavaju za svaku kalendarsku godinu, pri čemu se u obzir uzima broj živorođene djece od majki x+5 godina i ukupan broj žena u fertilnoj dobi (15–49 godina). Totalna stopa fertiliteta (TFR)¹¹ u osnovi je hipotetska mjera, jer je zasnovana na

7 Po svojim socio-demografskim karakteristikama (jačina porodičnih veza, obrazac tranzicije u odraslost, bračno ponašanje, stopa divorcijaliteta, udio izvanbračnog rađanja, nivo fertiliteta itd.), Bosna i Hercegovina pripada klasteru južnoevropskih zemalja. O sličnosti Bosne i Hercegovine i Italije u kontekstu porodične podrške, napuštanja roditeljskog doma i međugeneracijskih veza vidjeti npr. Elisabetta Santarelli & Francesco Cottone, “Leaving home, family support and intergenerational ties in Italy: Some regional differences”, *Demographic Research*, 21:1 (2009), pp. 1–22, dostupno na: <https://www.demographic-research.org/volumes/vol21/1/21-1.pdf>, pristupljeno 19. 11. 2018.

8 Familizam, kao porodična ideologija ili socijalna struktura, odnosi se na suštinske vrijednosti koje naglašavaju privrženost porodici kao jedinici. Ostajanje u braku radi dobiti djece upućuje na postojanje takvih vrijednosti. To je ujedno i model društvene organizacije koji je baziran na dominantnom položaju porodične grupe i njenom blagostanju u odnosu na pojedinačne interese i potrebe njenih članova kao individua. Familizam je dio tradicionalnog shvaćanja društva koje daje prednost lojalnosti, povjerenju i kooperativnosti unutar porodične grupe. (<http://sociologyindex.com/familism.htm>, pristupljeno 7. 11. 2018)

9 Prema vitalno-statističkim pokazateljima, Bosna i Hercegovina se nalazi u posttranzicijskoj etapi u razvoju stanovništva, kao i zapadna društva, ali s neusporedivo nižim životnim standardom, i, općenito, bitno drugačijim socio-ekonomskim uvjetima.

10 Vidjeti Alica Wertheimer-Baletić “Razmatranja o posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva”, *RADOVI – Zavod za hrvatsku povijest*, 37 (2005), str. 377–388.

11 Totalna stopa fertiliteta (engl. Total Fertility Rate – TFR) definira se kao prosječan broj živorođene djece koju bi rodila žena tokom svoje reproduktivne dobi pod pretpostavkom da se zadrže iste vrijednosti specifičnih stopa fertiliteta prema dobi iz godine promatranja i da doživi 50. godinu. To je preciznija mjera rađanja od opće stope nataliteta, koja se računa u odnosu na ukupno stanovništvo, bez apstrahiranja predfertilnog i postfertilnog kontingenta.

pretpostavci transgeneracijskog održavanja reproduktivnog modela u skladu s aktualnim specifičnim stopama fertiliteta prema dobi¹², uz uvjet da se doživi 50. godina. Periodske mjere, kao što je TFR, ovise o međudodnosu dviju komponenta: tempa (vrijeme) rađanja i kvantuma (nivo) fertiliteta. Stoga su podložne varijacijama, ako se uspoređuju višegodišnje vrijednosti. Poremećaji u periodskom fertilitetu dovode se u vezu s prolongiranjem rađanja ("tempo učinak"), što je dosta rasprostranjena pojava u uvjetima savremenog režima reprodukcije, iako u konačnici broj djece po ženi može ostati nepromijenjen.¹³

Kohortna stopa fertiliteta najpreciznija je mjera koja se koristi za retrospektivnu analizu rađanja, jer pokazuje stvarni prosjek rađanja po ženi tokom trajanja reproduktivnog perioda, tj. sve do navršene 50. godine. Longitudinalni pristup, stoga, omogućava uvid u ostvarenu plodnost za kohorte žena koje su izašle iz svoje reproduktivne dobi. Dodatna prednost kohortnog u odnosu na periodski fertilitet ogleda se u tome što pruža i podatak o postotku žena koje nisu sudjelovale u reprodukciji, odnosno nisu rodile nijedno dijete. Međutim, ako je izvor podataka popis stanovništva, faktori koji su utjecali na takav ishod ostaju nepoznanica.

Upravo autorice Kohli i Albertini (2009) smatraju da je vjerovatno važnije kako neko svoj reproduktivni period okonča bez potomstva od same činjenice da nema djece.¹⁴

Za kohortnu analizu fertiliteta potrebno je raspolagati podacima o *reproduktivnoj biografiji* žena koje čine postfertalni kontingent, a oni se najčešće dobivaju popisom stanovništva ili anketama o fertilitetu. Ipak, treba imati u vidu da su posljednjim popisom stanovništva, koji je proveden 2013. godine, obuhvaćene samo žive žene s prebivalištem u Bosni i Hercegovini.

Tranzicija nataliteta / fertiliteta – od prekomjernog do nedovoljnog rađanja

Bosna i Hercegovine je poslije Drugog svjetskog rata svrstavana u grupu manje razvijenih republika u sastavu bivše Jugoslavije, koje ostvaruju visoke stope nataliteta. Sredinom prošlog stoljeća žene su u prosjeku rađale više od petero djece,

12 Specifične stope fertiliteta prema dobi računaju se kao koeficijenti broja živorođene djece od majki u dobi $x+5$ godina na 1 000 žena iz iste dobne grupe.

13 Vidjeti John Bongaarts and Griffith Feeney, "On the Quantum and Tempo of Fertility: Reply", *Population and Development Review*, 26:3 (2000), 560-564; Michaela Potančoková, Tomas Sobotka, and Demter Philipov, *Estimating tempo effect and adjusted TFR*, European Demographic datasheet 2008, dostupno na: https://www.oew.ac.at/fileadmin/subsites/Institute/VID/PDF/Publications/Datasheet/DS2008/Tempo_effect_Documentation_VID_23-07-2008.pdf, pristupljeno 18. 11. 2018.

14 Citirano prema Pearl A. Dykstra, "Childless older adults", in *Encyclopedia of Adulthood and Aging Whitbourne*, S. K. (ed.) (New Jersey: Wiley-Blackwell, Hoboken), pp. 1-5.

premda je i stopa smrtnosti dojenčadi u to vrijeme također bila dosta visoka (više od jedne desetine djece umiralo bi prije navršene prve godine života). Visokoj frekvenciji rađanja pogodovao je predmoderni društveno-ekonomski ambijent, kojeg zorno ilustriraju strukturna obilježja stanovništva:

- Udio agrarnog stanovništva prema popisu iz 1948. godine bio je 71,8%¹⁵ (ili skoro tri četvrtine ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine), što indicira prevladavajući način života i s tim povezani pronatalitetni mentalitet; sela su bila prenapučena, a najveći dio populacije živio je u siromaštvu.¹⁶
- Obrazovna slika stanovništva očekivano je bila veoma loša, jer se još uvijek ne vide efekti uvođenja obaveznog osmogodišnjeg školovanja: u kategoriji bez škole ili sa 1–3 razreda osnovne škole (42,1%) i sa završenom četiri razreda osnovne škole (46,3 %) bilo je koncentrirano čak 88,4% stanovništva u dobi od 10 i više godina (stanje iz 1953. godine).¹⁷
- Stopa nepismenosti 1948. godine iznosila je čak 44,9 %, s izražajnim razlikama među spolovima jer je postotak nepismenih žena iznosio skoro 60%.¹⁸

Dinamične socijetalne promjene, odnosno val modernizacije od 50-ih godina prošlog stoljeća (industrijalizacija, urbanizacija, ruralni egzodus, ekspanzija obrazovanja...) utjecale su, posredstvom strukturnih preobrazbi stanovništva, na stvaranje drugačijih uvjeta njegove reprodukcije. Treba naglasiti postojanje kauzalnosti između porasta udjela urbanog stanovništva, što podrazumijeva i širenje gradskog načina života, te masovnog uključivanja žena na tržište rada,¹⁹ s jedne, i snižavanja normi rađanja, s druge strane. Usto, veliki pomaci u suzbijanju smrtnosti dojenčadi također su značajno utjecali na modificiranje reproduktivnog ponašanja parova kao reakcija na veću vjerovatnoću preživljavanja djece.²⁰ Urbani-

15 Podatak preuzet iz publikacije: *The Population of Yugoslavia* (Belgrade: Institute of Social Sciences, Demographic Research Center, 1974), str. 49.

16 Vidjeti Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945. – 1953.* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2011).

17 Izvor podataka: Savezni zavod za statistiku, *Žena u društvu i privredi Jugoslavije – Statistički bilten 298* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1964), str. 15.

18 Izvor podataka: Vera Katz, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945. – 1953.* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2011), str. 58.

19 Podaci iz 1963. godine pokazali su dominantan udio žena u sljedećim zanimanjima: proizvođači tekstila (80,7%), krojači i šivači konfekcije (76,3%), prerađivači duhana (84,3%), konfeksionari papira i kartonažeri (81,1%), pakeri i etiketari (67,6%), uslužni radnici u hotelima i kućama (79,1%), kuhari (83,9%), stenografi i daktilografi (89%), učitelji (56%), odgajatelji (61,6%), bibliotekari i arhivisti (62,4%), lingvisti, prevoditelji i srodni (65,1%) (SZS, 1964). Kao što se vidi iz navedenih zanimanja, uglavnom se radi o niskokvalificiranim poslovima u industriji, ali i u sektoru uslužnih djelatnosti te prosvjeti. Izvor podataka: Savezni zavod za statistiku, *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, str. 29-30.

20 Sredinom 70-ih godina objavljena je studija *Čovjek, rađanje i društvo: socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH* dr. Zlate Grebo. Izuzetan značaj spomenutog djela jeste u tome što sadrži nalaze obilnog istraživanja nataliteta / fertiliteta na području Bosne i Hercegovine u periodu kad su se događale dinamične društvene promjene. Stoga je nemjerljiv doprinos te studije prouča-

zacija i deruralizacija postupno su izazvale premještanje težišta reprodukcije sa sela u gradski tip naselja.²¹ Takav obrat dovodi u pitanje održanje jednostavne reprodukcije stanovništva, jer je urbana sredina, po svojoj prirodi, stjecište faktora koji remetilački djeluju na prokreaciju.

Uzimajući u obzir destruktivne posljedice rata iz 90-ih na razvoj stanovništva Bosne i Hercegovine, trend nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta bit će odvojeno tabelarno predstavljen za dva perioda: 1950–1990. i 1996–2016.

Tabela 1. PROSJEČNE STOPE NATALITETA, MORTALITETA, PRIRODNOG PRIRAŠTAJA PO PETOGODIŠTIMA OD 1950–1954. DO 1985–1989. ZAKLJUČNO SA 1990. GODINOM

Godine	Na 1 000 stanovnika		
	živorođenih	umrlih	prirodni prirast
1950–1954.	38,2	13,9	24,3
1955–1959.	35,2	11,5	23,7
1960–1964.	31,8	9,2	22,6
1965–1969.	26,2	7,4	18,8
1970–1974.	21,0	6,6	14,4
1975–1979.	18,9	6,3	12,6
1980–1984.	17,4	6,6	10,8
1985–1989.	16,5	6,9	9,3
1990.	15,4	6,7	8,7

Izvor: *The Population of Yugoslavia* (Institute of Social Sciences, Demographic Research Center, Belgrade, 1974); *Statistički godišnjak BiH* (Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1991), str. 42.

Iz podatka o kretanju stope nataliteta u periodu od 1950. do 1990. godine prikazanih u tabeli br. 1. jasno se vidi kakva je bila dinamika njegove tranzicije u Bosni i Hercegovini.

Unutar ovog višedecenijskog vremenskog obuhvata kretanja stope nataliteta u Bosni i Hercegovini, hronološki se izdvajaju sljedeći periodi: godine nadoknadne rodности (do 1954. godine), kad je demografska tranzicija još uvijek bila u svom početnom stadiju, od 1955. do 1964. godine postepeni pad nataliteta, čija vrijednost stope od 29 promila najavljuje ulazak u zonu umjerenog nivoa nataliteta, da bi već naredne dekade, tačnije 1974. godine stopa nataliteta pala ispod 20 promila (19,8‰), od 1978. do sredine 1980-ih uslijedio je period stabilizacije nivoa nataliteta sa stopom višom od 17 promila,²² potom tendencija njenog

vanju tranzicije nataliteta u Bosni i Hercegovini. Vidjeti Zlata Grebo, *Čovjek, rađanje i društvo: socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH* (Sarajevo: Svjetlost, 1975).

21 Vidjeti šire o tome: Aleksa Milojević, "Demografske i ekonomske posljedice migracije", u *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Nusret Šehić et al. (ur.) (Sarajevo: Institut za istoriju; Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990), str. 333-356.

22 Slične opservacije iznijela je u svom radu i demografkinja Grebo, vidjeti Zlata Grebo, "Stano-

umjerenijeg pada, koja 1990. godine rezultira vrijednošću od 15,4 promila. Stopa smrtnosti stanovništva, koja je u značajnoj mjeri bila funkcija dobne strukture stanovništva s visokim udjelom djece i mladih i relativno niskim udjelom osoba starijih od 65 godina, imala je tendenciju opadanja do 70-ih godina, da bi se potom stabilizirala na nivou nižem od 7 promila.

Društvena uvjetovanost nataliteta (školovanje, radni angažman žena, intergeneracijska socijalna mobilnost, kontrola rađanja, stambeni prostor itd.) poprimila je takve razmjere da je reproduktivni model postao skoro pa socijalni konstrukt.²³ Multipliciranjem uloga žene i promjenom njenog društvenog statusa²⁴ stvorene su pretpostavke da planiranje porodice zaživi kao individualna praksa, barem u urbanim sredinama.

To se očitovalo na dinamiku tranzicije nataliteta (prijelaza na niže nivoe), koja je već 70-ih godina ušla u svoju završnu podetapu, brže nego u svim drugim područjima Balkana sa sličnom startnom pozicijom.²⁵ Demografska tranzicija u suštini opisuje proces prilagodbe velike, ruralno-agrarne porodice²⁶ principima industrijskog društva.²⁷ Transformacijom velike, patrijarhalne porodice nastala je mala, nuklearna porodica.²⁸ Smjena generacija u promjenjivim socijetalnim prilikama važna je za razumijevanje modificiranog demografskog ponašanja i porodičnih odnosa. Sociolog Kuljić s tim u vezi piše:

“Već s uvođenjem prvih državnih penzija porodica je lišena kontinuiteta, jer je dr-

vnitvo Bosne i Hercegovine 1980-ih godina“, *Pregled – časopis za društvena pitanja*, 11-12 (1985), str. 1269-1295.

- 23 Američka autorica Beth Rushing problematizira socijalni konstrukt reprodukcije iz rodne perspektive, vidjeti Beth Rushing, “Choices and Contexts: The Social Construction of Reproduction“, in *Gender Mosaics: Sociological Perspectives*, Dana Vannoy (ed.) (Los Angeles, CA: Roxbury, 2001), pp. 448-457.
- 24 Ipak, masovno zapošljavanje žena pratili su brojni problemi i proturječnosti, posebno kad je riječ o majčinstvu, imajući u vidu vrste poslova koje su obavljale i režim rada. O tome vidjeti npr. Franjo Kožul, *Samoupravni i radni status žene u Bosni i Hercegovini: (rezultati istraživanja)* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, 1973); Ivana Dobrivojević, „Svi u fabrike! instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955“, *Istorija 20. veka*, 2 (2009), str. 103-115; Stojčić, Marijana, “Proleterci svih zemalja-ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978–1989.“, u *Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Đorđe Tomić i Petar Atanacković (ur.) (Novi Sad: Cenzura, 2009), str. 108-121; Ivana Dobrivojević, “Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974“, *Istorija 20. veka*, 2 (2016), str. 83–98.
- 25 O tome detaljnije vidjeti u: Ilijas Bošnjović, *Demografska crna jama: nova zamka industrijskog društva* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1990).
- 26 Sociolog Musabegović konstatira da “(s)eoska porodica doživljava značajan preobražaj uslijed urbanih utjecaja i to prije svega reduciranjem porodičnih funkcija. Naime, biološko-reproduktivna funkcija porodice se transformira kroz pad nataliteta seoskog stanovništva (...).“ Vidjeti Nijaz Musabegović, *Ruralno-urbani antagonizmi i moderni svijet* (Sarajevo: FEB, 1997), str. 328.
- 27 Vidjeti David Lam and Leticia Marteleto, “Stages of the Demographic Transition from a Child’s Perspective: Family Size, Cohort Size, and Children’s Resources“, *PSC Research Report* 06-591 (2006).
- 28 Vidjeti Salih Fočo, *Sociologija* (Sarajevo: Svjetlost, 1998).

žava počela preuzimati brigu o starima, a s državnim školstvom i brigu o odgoju mladih. Time je “moralna ekonomija” osiguranja budućnosti pomjerena s porodice i srodničke grupe na državu. S rastom univerziteta unutar kohorte mladih studenti se postepeno izdvajaju kao najaktivniji faktor promjena, jer se nalaze u procesu najintenzivnijeg obrazovanja i sazrijevanja...²⁹

Još je 80-ih godina, analizirajući stanovništvo Bosne i Hercegovine, demografkinja Grebo upozorila na poremećaj u reprodukciji koji je izazvan spuštanjem totalne stope fertiliteta ispod praga obnavljanja generacija. Iako je prirodni prirast u toj deceniji bio umjereno visok, u svom je radu također poentirala da je zadržavanje niskog nivoa fertiliteta, a posebno njegovo daljnje opadanje neprihvatljiva tendencija u dugoročnom razvoju stanovništva.³⁰

U toku (samo) četiri desetljeća (1950–1990), stopa nataliteta je više nego prepolovljena, što je uvjetovalo znatno usporeniji tempo porasta stanovništva, premda je i emigracijska komponenta imala velikog udjela u tome.

Tabela 2. STOPE NATALITETA, MORTALITETA
I PRIRODNE PROMJENE, 1996–2016.

Godine	Na 1 000 stanovnika		
	živorođenih	umrlih	prirodni prirast / promjena
1992–1995 ³¹ .	-	-	-
1996.	12,8	6,9	5,9
1997.	12,9	7,5	5,5
1998.	12,3	7,9	4,5
1999.	11,4	7,7	3,7
2000.	10,5	8,1	2,4
2001.	9,9	8,0	1,9
2002.	9,3	7,9	1,4

29 Todor Kuljić, *Sociologija generacije* (Beograd: Čigoja štampa, 2009), str. 45.

30 Grebo, “Stanovništvo Bosne i Hercegovine 1980-ih godina“, str. 1272-1273.

31 Budući da vitalna statistika tokom ratnih godina nije u potpunosti funkcionirala, ne postoje pouzdani podaci koji se odnose na broj smrtno stradalih (poginulih, ubijenih) osoba, ali ni na broj živorođenih u tom periodu. Ipak, Federalni zavod za statistiku izvršio je procjenu broja živorođenih na teritoriji Federacije BiH, koristeći kao osnovu podatke o broju upisa u osnovne i srednje škole korigirane za stope neupisa. Usporedbom apsolutnih iznosa broja živorođenih u predratnim i ratnim godinama uočavaju se znatne razlike. Od 1987. do 1991. na području koje danas zauzima FBiH rađano je više od 40 000 djece na godišnjem nivou (1990. čak više od 43 200), dok je za prvu ratnu, 1992. godinu procijenjeno da je broj živorođenih iznosio više od 28 300. Treba uzeti u obzir da se dio rađanja ostvario u nekoliko mirnodopskih mjeseci, ali unatoč tome ratom depresirani natalitet rezultirao je umanjnjem od jedne trećine broja živorođenih u odnosu na prethodnu, 1991. godinu. Izvor podataka: Federalni zavod za statistiku, *Stanovništvo Federacije Bosne i Hercegovine 1996-2006*. (Statistički bilten 110) (Sarajevo: Federalni zavod za statistiku, 2008), str. 29.

Godine	Na 1 000 stanovnika		
	živorođenih	umrlih	prirodni prirast / promjena
2003.	9,2	8,3	0,9
2004.	9,1	8,5	0,7
2005.	9,0	9,0	0,1
2006.	8,9	8,6	0,2
2007.	8,8	9,1	-0,3
2008.	8,9	8,9	0,0
2009.	9,0	9,1	-0,1
2010.	8,7	9,1	-0,4
2011.	8,3	9,1	-0,8
2012.	8,5	9,3	-0,8
2013.	8,7	10,1	-0,4
2014.	8,6	10,2	-1,6
2015.	8,5	10,8	-2,3
2016.	8,6	10,4	-1,8

Izvor: Tematski bilten Demografija 2016, BHAS, 2018. (dostupno na www.bhas.ba)

U prve tri postkonfliktne godine (1996, 1997. i 1998) opća stopa nataliteta bila je iznad 12 promila, s tim da je 1997. godine, kad je zabilježen najveći broj rađanja, ovaj pokazatelj dosegnuo vrijednost od skoro 13 promila. Takvi trendovi rađanja bili su donekle očekivani, jer su uslijedili nakon teških ratnih godina, tokom kojih je smrtnost, kao negativna sastavnica prirodnog kretanja stanovništva, bila dominantna. Prestankom rata i normalizacijom tokova života uobičajeno nastupaju godine tzv. natalitetne kompenzacije. Unatoč činjenici da je stopa nataliteta pripadala niskom tipu, iz današnje perspektive tri godine bi se uvjetno mogle označiti kao period demografskog oporavka. Međutim, nivo rađanja od 1999. godine u stalnom je padu, tako da je tokom dvadeset godina (1996–2016) stopa nataliteta smanjena za 4,2 promila.³² S druge strane, nizak i opadajući natalitet prati porast opće stope mortaliteta zbog sve veće zastupljenosti osoba u trećoj životnoj dobi, odnosno starenja stanovništva. Pad nataliteta nije se zaustavio ni onda kad je bila uspostavljena ravnoteža između broja živorođenih i broja umrlih, već je nastavljen, tako da je 2007. godine prvi put broj umrlih nadmašio broj živorođenih. Počevši od 2010. godine negativna prirodna promjena u porastu je, a najveća negativna razlika između broja živorođenih i broja umrlih, otkad je na snazi prirodna depopulacija, zabilježena je 2015. godine (-8 380).³³ U dese-

32 Broj živorođenih u 2016. manji je za 16 411 u odnosu na 1996. godinu (46 594 i 30 186 respektivno), podaci Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, dostupni na: www.bhas.ba.

33 Od 141 općine i grada u BiH, samo njih 24 bilježi pozitivan prirodni prirast, a to su: Bosanska Krupa, Bužim, Cazin, Velika Kladuša, Banovići, Gračanica, Kalesija, Srebrenik, Živinice,

togodišnjem periodu 2007–2018. samo je po toj osnovi evidentiran gubitak više od 40 000 stanovnika.

Razloge za kontinuirani pad ionako niske stope nataliteta, koji se bilježi od kraja 90-ih godina, treba tražiti u djelovanju spleta izrazito nepovoljnih faktora koji su imanentni ratu (visok mortalitet i raseljavanje stanovništva) i poratnoj društveno-ekonomskoj tranziciji, koja se često poistovjećuje s krizom.³⁴ Strukturna nezaposlenost, između ostalih, zasigurno predstavlja jedan od najvećih društvenih problema u postkonfliktnom periodu, koji se reflektira i na nivo nataliteta. Ovaj negativni trend više pogađa žene,³⁵ ali unatoč izostanku pritiska povezanog s oportunistnim troškovima, kojem su izložene zaposlene majke tokom porodiljskog odsustva, ta okolnost nije pogodovala povećanju stope rađanja.³⁶ Objašnjenje za to velikim dijelom leži u nužnosti dualnih prihoda kako bi se podmirili rastući troškovi izdržavanja djece, odnosno dosegnuo određeni životni standard, barem iznad praga rizika od siromaštva.³⁷ Pojava “novog siromaštva” među pripadnicima nekadašnje srednje klase svojstvena je postsocijalističkoj zbilji Bosne i Hercegovine kao tekovina rata i jedna od manifestacija tranzicije.³⁸ Međutim, i prekarni³⁹ poslovi

Doboj-Jug, Kakanj, Maglaj, Tešanj, Zavidovići, Žepče, Donji Vakuf, Vitez, Hadžići, Iliđza, Ilijaš, Novi Grad, Vogošća, Banja Luka i Laktaši (stanje iz 2018. godine). Vidjeti podatke vitalne statistike entitetskih zavoda za statistiku, dostupni na: <http://fzs.ba> i <http://www.rzs.rs.ba>.

- 34 Po okončanju rata, Bosna i Hercegovina se “suočila s trostrukom tranzicijom:
- iz rata u mir,
 - iz socijalizma na tržišnu ekonomiju,
 - iz izgradnje i obnove zemlje k tržišnoj ekonomiji“, piše Stojanov. Vidjeti Dragoljub Stojanov, “Bosna i Hercegovina od 1995: Tranzicija i rekonstrukcija ekonomije“, u *Međunarodne politike podrške zemljama jugoistočne Evrope – lekcije (ne)naučene u BiH* (Sarajevo: Fond otvoreno društvo, grupa autora, 2001), str. 52.
- 35 Izostanak systemske potpore majkama s djecom, u prvom redu nedostupnost usluga za dnevni smještaj djece, ali i rodno konotirajuće razlike pri zapošljavanju doprinose održavanju jaza u stopama zaposlenosti muškaraca i žena. Vidjeti o tome u: Milanka Miković i Sanela Bašić, *Rodne (ne)jednakosti na tržištu rada: ženska strana priče* (Sarajevo: Udruženje Žene ženama i Friedrich-Ebert-Stiftung-FES, 2012).
- 36 Nalazi istraživanja o korelaciji između stopa fertiliteta i zaposlenosti u OECD-zemljama koje su proveli Da Rocha i Fuster pokazali su da nezaposlenost potiče žene da odgode, odnosno naprave razmak između rađanja, što zauzvrat dovodi do snižavanja totalne stope fertiliteta. Oni su bili motivirani nekim opservacijama koje su sugerirale da nezaposlenost može biti važan faktor u razumijevanju pozitivne veze između dviju promatranih pojava. Vidjeti: Jose Maria Da Rocha and Luisa Fuster, “Why are Fertility Rates and Female Employment Ratios Positively Correlated across O.E.C.D. Countries?”, *International Economic Review*, 47:4 (2006), pp. 1187-1222.
- 37 Vidjeti analizu Dr. Žarko Papić, *Siromaštvo i radničko siromaštvo u BiH: “Socijalna kriza u BiH – siromaštvo i socijalna nejednakost – Šta da se radi?”* (Sarajevo: Forum lijeve inicijative, 2018), http://radnici.ba/wp-content/uploads/2018/02/FSA_Analiza-7.pdf, pristupljeno 29. 11. 2018.
- 38 Vidjeti o tome u: Žarko Papić, “Jačanje socijalnog uključivanja i NVO-a: Uloga NVO Fondacije za socijalno uključivanje”, u *Šta da se radi? Socijalna uključenost i civilno društvo – praktični koraci*, Ranka Ninković-Papić (ur.) (Sarajevo: Nezavisni biro za humanitarna pitanja – IBHI, 2009), str. 32-54.
- 39 O prekarnom radu vidjeti Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class* (London: Bloomsbury Academic, 2011).

(uglavnom koncentrirani u području trgovine i ugostiteljstva) na kojima je angažiran znatan postotak ženske radne snage, zbog svoje nesigurnosti i nedostatnih prihoda, mogu imati slične efekte na natalitet kao i nezaposlenost. Drugim riječima, osim demografskih posljedica rata, i izrazito restriktivni socio-ekonomski uvjeti osnivanja i proširenja porodica generiraju niske stope rađanja. Nemogućnost pronalaska posla, potplaćenost i/ili nesigurnost radnog mjesta, kao i neriješeno stambeno pitanje, dovode se u vezu s produženim ostankom u roditeljskom domu, čak i nakon završetka školovanja. "Najkasniji kasni obrazac tranzicije u odraslost"⁴⁰ u kasnim 20-im ili 30-im godinama prije je iznuđen socio-ekonomskim neprilikama, nego što predstavlja preferirani životni aranžman kod većine mladih.

Totalna stopa fertiliteta od 2002, s izuzetkom 2009. i 2012. godine, u kontinuitetu je ispod *crvene linije* od prosječno 1,3 djece po ženi, što predstavlja "najniži niski fertilitet".⁴¹ Zadržavanje niske totalne stope fertiliteta, koja je za oko 40% ispod praga zamjene generacija, znači da će naredna generacija za toliki postotak biti manja od sadašnje.⁴² Inkliniranje modelu jednog djeteta u porodici (vrijednost TFR tendira jedinici) prije signalizira neostvarivanje fertilitetnih aspiracija, nego svjesno odustajanje od (ponovljenog) roditeljstva. S druge strane, prosječan broj djece po ženi na nacionalnom nivou *prikriva sve upadljiviju polarizaciju unutar društva na porodice s dvoje djece ili više djece i parove bez djece*.⁴³

Intergeneracijske razlike u fertilitetu

Duga je tradicija interesiranja sociologa i demografa za međugeneracijski reproduktivni obrazac. Neke studije ističu važnost normi iz primarne porodice koje mogu djelovati na buduće odluke njenih potomaka u vezi s prokreacijom i planiranjem porodice. Reproductivne norme drugih referentnih grupa u okruženju – zasnovane na prijateljstvu, etnicitetu, socijalnoj klasi i religiji – također su obuhvaćene različitim istraživanjima.⁴⁴ Pristup životnog toka (engl. Life-course approach) proučavanju fertiliteta doprinosi boljem razumijevanju složenih mehanizama koji determiniraju reproduktivno ponašanje.

U skladu s postavkama te teorijske paradigme, autori Huinink i Kohli navo-

40 Francesco C. Billari, "Becoming an Adult in Europe: A Macro (/Micro)-Demographic Perspective" *Demographic Research (special collection)*, (2004), pp. 15-44.

41 Francesco C. Billari and Hans-Peter Kohler, "Patterns of low and lowest-low fertility in Europe", *Population Studies*, 58:2 (2004), pp.161-176.

42 Peter McDonald, "Very Low Fertility: Consequences, Causes and Policy Approaches", *The Japanese Journal of Population*, 6(1) (2008), pp. 19-23.

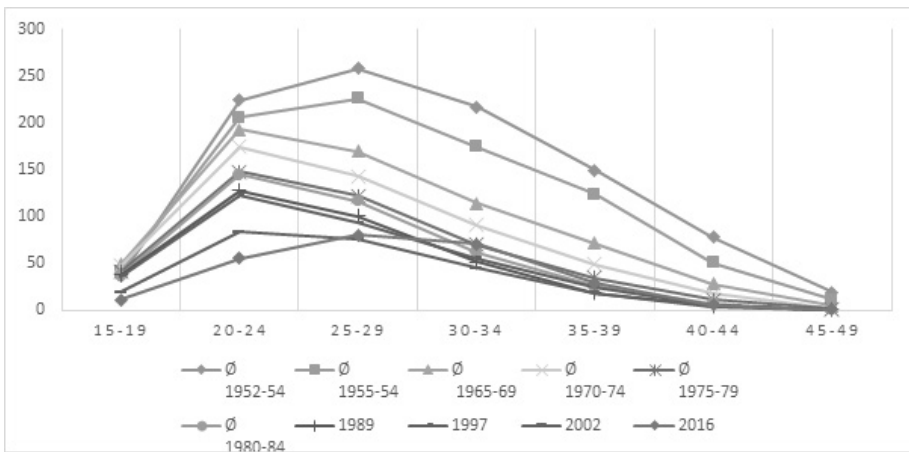
43 Linda Hantrais, Dimiter Philipov, and Francesco C. Billari, *Policy implications of changing family formation*, Population studies, No. 49 (Strasbourg: Council of Europe, 2006), pp. 12.

44 Alison L. Booth & Hiau Joo Kee, "Intergenerational Transmission of Fertility Patterns in Britain", *IZA Discussion Papers* 2437, Institute for the Study of Labor (IZA), pp. 1.

de da je “reproduktivno ponašanje inkorporirano u promjenjivi multirazinski obrazac kulturalnih, socio-strukturnih i institucionalnih uvjeta životnog toka, (izvanjski uvjeti), i da je pod utjecajem individualnih i fizioloških faktora (unutarnji uvjeti)”.⁴⁵

Najpregledniji način da se vizualno prikažu intergeneracijske promjene u reproduktivnom obrascu jeste kriva fertiliteta konstruirana za sukcesivne periode tokom više decenija.

Slika 1. Kretanje specifičnih stopa fertiliteta u odabranim periodima

Autorova konstrukcija na temelju sljedećih izvora: *Statistički godišnjak BiH* (1991), str. 49; Tematski bilten *Demografija 2016* (BHAS, 2018) (dostupno na www.bhas.ba)

Slika br. 1. pokazuje enormne razlike u intergeneracijskom fertilitetu, koje su odraz drugačijih reproduktivnih obrazaca. Primjetne varijacije oblika krive proizlaze iz različitih vrijednosti specifičnih stopa fertiliteta i nejednake distribucije broja živorođene djece u odnosu na žene u dobi od $x+5$ godina (15–19...45–49) u promatranim godinama.

Kao što se vidi na grafikonu, najdominantnija je kriva iz trogodišnjeg intervala 1952–1954. godine, jer se radi o još uvijek početnom stadiju demografske tranzicije, koji karakteriziraju visoke stope fertiliteta. Najviša tačka krive izdiže se iznad fertile kohorte 25–29, jer ima najveću ostvarenu plodnost, a sa nešto nižim nivoom rađanja slijede je prethodna (20–24) i naredna (30–34). Ovakav tip visokog fertiliteta odgovara tradicionalnom (predmodernom) reproduktivnom režimu. Slična distribucija živorođenih po petogodištima, ali sa sniženim kvantumom fertiliteta u skoro svim dobnim grupama (izuzev prve, *adolescentske* fertile

45 Johannes Huinink -& Martin Kohli, “A lifecourse approach to fertility“, *Demographic Research*, 30:45 (2014), pp. 1293–1326.

kohorte 15–19, koja u kasnijim decenijama bilježi nešto više vrijednosti) zadržala se i u narednom periodu, tačnije do 60-ih godina. Rapidan pad fertiliteta vrlo je upadljiv na grafičkom prikazu, jer spljoštenost krive ukazuje na to da nivo ostvarene plodnosti permanentno tendira nižim vrijednostima u svim dobnim grupama. Uspoređujući vrijednosti specifične stope fertiliteta za početni i krajnji period (prosjek 1952–1954. i 2016), za kohortu 20–24 četverostruko je snižena, dok je za naredno petogodište (25–29) opala skoro za trećinu.

Odgoda rađanja za tridesete godine uočava se na krivoj iz 2016. godine, a na njoj se uočava i najmanja razlika između visine specifičnih stopa fertiliteta za kohorte 25–29 i 30–34.

S obzirom na tek neznatan doprinos najstarije fertile kohorte (45–49) ukupnom rađanju u svim godinama počevši od 70-ih, krive u toj tački dodiruju osu x.

Analizirajući kohortni fertilitet u Bosni i Hercegovini, Frejka i Sardon zapazili su sljedeće tendencije:

- Među kohortama rođenim 1930-ih i 1940-ih udio rađanja žena mlađih od 22 godine bio je u porastu, tj onih žena koje su rađale nešto ranije u odnosu na prethodne generacije.
- Nakon toga, kao posljedica oštrog pada stope fertiliteta među ženama starosti 25–29 (kohorte rođene 30-ih i 40-ih godina), težište maksimalnog rađanja prelazi na prethodnu fertile kohortu (20–24).⁴⁶
- Usporedbom nivoa rađanja između kohorti godišta 1940. i 1930, ostvarena plodnost kod mlađe generacije žena bila je niža, i to: za dob 22–29 godina do 30%, u 30-im godinama do 60 posto i u 40-im godinama čak i do 80%.⁴⁷

Od druge polovice 50-ih svaka sljedeća kohorta imala je upadljivo nižu normu rađanja od prethodne. Razlika u ostvarenoj plodnosti (prema vrijednostima kumulativnih stopa fertiliteta) između majki koje pripadaju kohortama rođenim u drugoj polovini 30-ih, pa i početkom 40-ih, i njihovih kćerki rođenih krajem 1950-ih i u prvoj polovini 60-ih godina u prosjeku iznosi skoro troje djece po ženi u fertilej dobi.

U nastavku se daje osvrt na distribuciju živorođenih prema dobi majke u periodu od 1996. do 2016. godine. U prvoj poslijeratnoj godini (1996) kohorte u 20-im godinama (godišta u intervalu od 1967. do 1976.) imale su podjednak udio u ukupnom rađanju, pojedinačno sa više od 29%. Nije zanemariv doprinos ni dviju starijih kohorti: 30–34 i 35–39 (godišta 1957–1966) zbirno sa skoro 30% (19,9 i 9,3 respektivno), ali ni mlađe (15–19) sa 8% (osobe rođene uglavnom u drugoj polovini 70-ih godina). Distribucija rađanja među pojedinim ko-

46 Taj trend traje sve do 2004. godine, od kada dozna grupa 25–29 godina, prema ostvarenoj plodnosti, ponovno preuzima primat, ali s drugačijim reproduktivnim obrascem.

47 Vidjeti Tomas Frejka and Jean-Paul Sardon, *Childbearing Trends and Prospects in Low-Fertility Countries. A Cohort Analysis* (Dordrecht, Boston and London: Kluwer Academic Publishers, 2004).

hortama nije se bitnije mijenjala od 1997. do 2006, s tim da su nešto značajnije oscilacije primjetne u udjelima majki u dobi 20–24 i 25–29 godina. Krajem prve decenije novog milenija i najmlađe pripadnice velike *Baby Boom* generacije, rođene do početka 60-ih godina, okončavaju svoju reproduktivnu karijeru, pa rađanje počinje isključivo ovisiti o malobrojnijoj generaciji, koja je dodatno okrnjena vanjskim migracijama ili stradanjem u ratu. Sve izraženija *kontrakcija* jezgre fertilnog kontingenta (20–35) negativno se odražava na bioreprodukcijski potencijal, što uz ostale nepovoljne okolnosti, dodatno usložnjava perspektivu rađanja⁴⁸.

Od 2007. godine zapaža se trend stalnog smanjenja udjela kohorte 20–24 u ukupnom rađanju, dok se paralelno povećava doprinos kohorte 30–34, tako da je 2016. godine dosegnuo skoro 29% (godišta 1982–1986). Iako je zbog pomjeranja dobne granice rađanja došlo je do preraspodjele rađanja unutar dobnih grupa 20–34, udio kohorte 25–29 s oko trećinom rađanja, zahvaljujući svojoj središnjoj poziciji, ostao je stabilan.

Red rađanja usko je povezano s dobi majki jer je rađanje drugog, trećeg i svakog narednog djeteta, uz određene vremenske razmake, očekivano zastupljenije kod majki starijih godina, počevši od 28. godine pa naviše.

Prosječna dob prvotkinja povećava se iz godine u godinu, tako da je od 2009. godine pomjerena u drugu polovinu dvadesetih godina, čime se približava evropskom prosjeku. To implicira i linearni porast prosječne dobi majki za svaki viši red rađanja, koja je za drugo dijete još uvijek do navršene 30. godine. Najčešći razlog za porast prosječne dobi rađanja žena jeste produžetak trajanja školovanja⁴⁹ i posljedično pomjeranje dobne granice sklapanja braka.

Očekivano, najviši udio u ukupnom broju živorođene djece prema redu rađanja ima prvo dijete, u 2016. godini iznosio je 48.8%, što je za skoro 9% više u odnosu na 1996. godinu; slijedi udio drugog djeteta sa oko 35% u periodu 1996–2016. Apsolutni iznos rađanja drugog djeteta iz godine u godinu smanjuje se, što se podudara s padom vrijednosti totalne stope fertiliteta. Rođenje trećeg djeteta sve je rjeđa pojava, tako da je od 2005. godine broj takvih slučajeva manji od 4 000.

U sljedećoj tabeli predočeni su podaci o prosječnom broju djece po ženi za kohorte koje su izašle iz fertilnog perioda, uključujući i dva petogodišta (40–44 i 45–49) na izmaku reproduktivne karijere.

48 Vidjeti Mirza Emirhafizović i Hasan Zolić. “Dobna struktura i reprodukcija stanovništva Bosne i Hercegovine“ u *Demografske i etničke promjene u BiH*, Ivan Cvitković (ur.), Posebna izdanja, knjiga CLXXII, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 9, 2018), str. 11-26.

49 Obrazovne statistike u mnogim zemljama, uključujući i BiH, pokazuju da su žene već godinama brojnije u studentskoj populaciji, pa se može govoriti o feminizaciji visokog obrazovanja.

Tabela 3. Žensko stanovništvo od 40 do 75 i više godina prema broju živorođene djece

Kohorta	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75 i više
Prosječan broj djece	1,49	1,57	1,67	1,67	1,75	1,87	1,97	2,11
Prosječan broj djece žena koje su rađale	1,97	2,05	2,11	2,17	2,27	2,44	2,61	2,86
Razlika*	-0,48	-0,48	-0,44	-0,50	-0,52	-0,57	-0,64	-0,75
Postotak žena koje nisu rađale*	13,5	12	10,7	10,2	9,7	9,2	10	11,7

Izvor: *Popis: starost i spol, bračni status, fertilitet ženskog stanovništva*, (BHAS, 2016) (dostupno na: <http://www.popis.gov.ba/popis2013/knjige>)

*Autorov izračun

Za kohorte od 50. godine pa naviše riječ je o kumulativnoj stopi fertiliteta, koja označava ostvarenu plodnost tokom trajanja fertile dobi, a čija se vrijednost razlikuje ovisno o tome jesu li uračunate i žene bez djece. Osim prosječnog broja djece po ženi, predstavljeni su udjeli žena koje nisu rađale u pojedinim kohortama.

Iz prikazanih podataka može se uočiti sljedeće:

- Svaka starija kohorta u prosjeku je rađala više djece, po čemu prednjače ratna i međuratna generacija (žene rođene prije 1945. godine).
- Na prosječan broj djece po ženi snažno utječe postotak nerađanja, odnosno nesudjelovanja u reprodukciji (razlika se kreće u rasponu od 0,44 do 0,75 djece), što se u konačnici odražava na nedostizanje praga nužnog za obnavljanje generacija.
- Raste udio žena koje su svoj reproduktivni period okončale bez djece; kod kohorte 40–44 izvjesno je da će biti viši od 13 posto.

Činjenica da će više od 10 posto žena u treću životnu dob ući ili je već ušlo bez potomstva navodi na konstataciju da zastupljenost “neporodičnog sektora”⁵⁰ u bh. društvu nije zanemariva i da je, stoga, ne bi trebalo ignorirati.

Imajući u vidu da pad fertiliteta nije uvjetovan samo niskim reproduktivnim normama, već i time da jedan postotak žena ne sudjeluje u reprodukciji, ova pojava zaslužuje istraživačku pažnju. Ona je u literaturi poznata i pod sintagmom socijalitetni sterilitet, a “označava nepostojanje individualnih ili društvenih uvjeta za stvarno sudjelovanje u reprodukciji stanovništva”.⁵¹

50 Vidjeti Nico Keilman, *Demographic and social implications of low fertility for family structures in Europe* (Population studies No. 43) (Strasbourg: Council of Europe, 2003).

51 Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj* (Zagreb: Mate, 1999), str. 209.

Od sredine XX stoljeća i u drugim evropskim zemljama primjetan je porast ove kategorije, uz ostale promjene u demografskom ponašanju.⁵² Prema mnogim autorima, sporno je jasno razlikovanje između namjernog (dobrovoljnog, svjesnog)⁵³ i nenamjernog (nedobrovoljnog) socijalitetnog steriliteta. Kod prvog je izbor svjestan i samovoljan.⁵⁴ Međutim, često se događa da se parovi suočavaju sa smetnjama u oplodnji tek pošto žele ostvariti želju za djetetom nakon odgode tranzicije u roditeljstvo. Zbog toga se, isprva svjesno, privremeno nesudjelovanje u reprodukciji može pretvoriti u trajni a neželjeni socijalitetni sterilitet kao posljedica zalaska u poznije godine, u kojima opada plodnost.⁵⁵

Umjesto zaključka

Na temelju analize dugoročnih promjena u nivou nataliteta / fertiliteta, u radu se pokušalo dati odgovor na pitanje kako je Bosna i Hercegovina upala u “zamku (izrazito⁵⁶) niskog fertiliteta”.⁵⁷ Tranzicija nataliteta potaknuta modernizacijskim procesima nastavljena je i nakon što je dosegnut *umjereni* nivo rađanja dovoljan da se osigura generacijska obnova. Time je ubrzana demografska tranzicija, dodatno intenzivirana emigracijom, već 80-ih godina prošlog stoljeća rezultirala poremećajem u reprodukciji stanovništva. Iako je dvoje djece u porodici postala prevladavajuća norma, totalna stopa fertiliteta je već na prijelazu iz sedamdesetih u osamdesete godine bila ispod praga koji je nužan za obnavljanje generacija. Ipak, još uvijek je postojao demografski kapacitet za održavanje rasta stanovništva, koji je, međutim, u velikoj mjeri uništen tokom rata (1992–1995). Uzimajući u obzir dalekosežne učinke demografskih posljedica rata, one se ne mogu svesti samo na zbrajanje direktnih ljudskih gubitaka i iseljenih stanovnika izvan zemlje.

52 Michaela Kreyenfeld and Dirk Konietzka, “Analyzing Childlessness”, in *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*, Kreyenfeld Michaela, Konietzka Dirk (eds.) (Dordrecht: Springer, 2018), pp. 3-15.

53 Komentirajući nove bihevioralne trendove u redefiniranom sistemu vrijednosti koji potiskuju reproduktivnu funkciju suvremene porodice, sociologinja porodice Milić primjećuje: “U savremenim društvima umjesto broja djeca, raste broj brakova koji se dobrovoljno odriču djece i roditeljskih zaduženja. Od svog nastanka, porodica se nije našla na tako skliskom terenu za svoje održanje i postojanje kao društvena institucija“, vidjeti Anđelka Milić, *Sociologija porodice: kritika i izazovi* (Beograd: Čigoja štampa, 2007), str. 55.

54 Anđelko Akrap i Ivan Čipin, *Socijalitetni sterilitet u Hrvatskoj – zašto smo neoženjeni i neudane* (Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, 2006), str. 18.

55 Martina Beham, “Familiengründung heute”, in 5. *Familienbericht 1999 – 2009 – Die Familie der Wende zum 21. Jahrhundert*, BAND I (Wien: Bundesministerium für Wirtschaft, Familie und Jugend, 2010), pp. 229-322.

56 Dodao M.E.

57 Vidjeti Maria Rita Testa, Vegard Skirbekk and Wolfgang Lutz, „The Low Fertility Trap Hypothesis. Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe“, *Vienna Yearbook of Population Research*, 4:1 (2006), pp. 167-192.

Kratkotrajna natalitetna kompenzacija u prvim poratnim godinama bila je odraz normalizacije života nakon agonije i proživljenih traumatičnih iskustava kod velikog dijela stanovništva. Utjecaj psiholoških faktora igrao je značajnu ulogu u tome, pa materijalni uvjeti života, iako su u mnogim slučajevima bili suboptimalni, nisu predstavljali smetnju sklapanju braka i rađanju djece. Permanentna društveno-ekonomska kriza, koja je uslijedila u postkonfliktnom i tranzicijskom bh. društvu, nesumnjivo je djelovala krajnje destimulativno na osnivanje porodica, odnosno realiziranje fertilitetnih aspiracija (željeni broj djece). Ukoliko predodžba o veličini porodice premašuje prosjek, veća je vjerovatnoća da željeni broj djece ne bude ostvaren u kasnijim godinama života. Ipak, u Bosni i Hercegovini i progresija ka drugom djetetu nerijetko je upitna. U tom kontekstu, problematičan je odabir metoda planiranja porodice. Mada ne postoje pouzdane statistike o tome, i grube procjene o broju artifičnih pobačaja (namjerni prekid trudnoće) navode na zabrinutost s obzirom na dob žena, razloge koji stoje iza takve odluke, kao i moguće posljedice takvog zahvata.⁵⁸

Smjenom generacija i stalnim odljevom populacije u *najboljim* reproduktivnim godinama smanjuje se volumen jezgre fertileg kontingenta, što znači da se dodatno sužava biološki okvir reprodukcije stanovništva. Izostanak stimulaturnih mjera populacijske politike usklađenih sa stvarnim potrebama porodica s djecom upućuje na postojanje antinatalitetnog društvenog ambijenta. U okolnostima izrazito niskog fertiliteta, stalnog iseljavanja te negativne prirodne promjene, biološka regresija uzima sve više maha, ne samo u kvantitativnom nego i u kvalitativnom smislu, što se očituje u transformaciji dobne strukture stanovništva. Shodno navedenom, može se konstatirati da je *demografska zima* već okovala Bosnu i Hercegovinu.

58 Brojni web-portali u BiH bavili se ovom temom; vidjeti npr. <http://www.narod.ba/vijesti/sokantni-podaci-maloljetnice-sve-cesce-prekidaju-trudnocu>, pristupljeno 1. 12. 2018.

When the *Demographic Winter* knocks the door: Natural decrease and depopulation in Bosnia and Herzegovina

Summary

For years, the birth rate in Bosnia and Herzegovina has been one of the lowest in the world.⁵⁹ This fact suggests a need to approach the phenomenon analytically. The main goal of this paper is to present the changes in birth and fertility rates over the longer term in relation to the factors determining them. Two standard methods are normally used in analysing fertility rates, the transversal and the longitudinal. Applying them both, we have quantified the inter-generational differences in reproductive norms. The pattern of demographic transition seems to have been progressive in character, with the fall in fertility continuing past the point during the 1970s at which the threshold of simple population reproduction was reached (just more than two children per adult female). Entry into the late sub-phase of demographic transition was followed by a trend of more gradually declining natality. This lasted into the early 1990s. The 1992–1995 war saw the population of Bosnia and Herzegovina forcibly induced into a post-transitional stage of development, for which the social and economic preconditions were not yet in place. Entry into this phase of demographic development, whose major characteristics are denatality,⁶⁰ an aging population, and a rising death rate, resulting in natural depopulation, has marked the onset of demographic winter.

Key words: Natality/birth rate, fertility, demographic transition, depopulation, Bosnia and Herzegovina

59 A UN publication, *World Fertility Patterns 2015*, places Bosnia and Herzegovina among the ten countries in the world with the lowest total fertility rate (TFR) – taking an average for the five-year period from 2010 to 2015. Four of the other countries are also European (Moldavia, Portugal, Spain, and Hungary), while the remaining five are Asian. See: United Nations (2016) *World Fertility Patterns 2015 Data Booklet*, available at: <http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/fertility/world-fertility-patterns-2015.pdf>, accessed 19. 11. 2018.

60 “Falling birth rate”. In demography, the term denatality is closely associated with depopulation and is used in a narrow sense to mean a form of depopulation informed by natural population trends, particularly a falling number of births in a given population ...”, (Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja, Emil Heršak (ed.), [Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998], p. 32.)